Mens en Kosmos

Gewijd aan de studie van
wijsbegeerte, religie en geestelijke stromingen

25e Jaargang / november / december / 1969 / No. 6

Inhoud

Uitgeverij N. Kluwer N.V. - Deventer

Mens en Kosmos wordt uitgegeven door Uitgeverij N. Kluwer N.V. en verschijnt tweemaandelijks - Abonnementsprijs f 16,— per jaar bij vooruitbetaling. Losse nummers f 3,50. Adres van redactie en administratie: Assenstraat 10, Deventer. Postrekening 82 37 62. Telefoon (05700) 7 44 11.

Van de redactie

Afscheid
Een laatste woord wordt er een van dank: Aan de lezers, in het bijzonder aan degenen die ons vele jaren achtereen trouw gebleven zijn. Zij immers hebben het de uitgever en de redactie — bij dit woord denken de oudsten van ons ook aan Dietz en Blok, die ons in 1953 en 1955 ontvielen, steunpilaren van ons tijdschrift in de eerste moeilijke jaren — mogelijk gemaakt het werk, dat hun lief was, te blijven doen. Aan de medewerkers, vaste en incidentele, die het ons mogelijk maakten een breder terrein te bestrijken.

Last but not least aan de uitgever die van het begin af aan meer voor Mens en Kosmos gedaan heeft dan redelijkerwijs verwacht kan worden van iemand, die ook de zakelijke kant van zijn bedrijf in het oog dient te houden.

Uit de lezerskring hebben wij uiteraard reacties op onze mededeling over de noodzakelijk geworden fusie ontvangen, mondelinge zowel als schriftelijke. Eén brief heeft ons bijzonder getroffen. Allereerst al doordat hij ons op de dag volgende op het verschijnen van het vijfde nummer bereikte. Dan ook door de erkentelijkheid, die eruit sprak. Maar het meest door de met weinig woorden gegeven karakteristiek van ons werk. Er stond nl. in dat de schrijver, zakenman, „naast de dagelijkse arbeid behoefte had aan bezinning" en hoe Mens en Kosmos hem zowel in de artikelen als in de boekbesprekingen juist in dit opzicht goede diensten bewezen had. Wat dit laatste betreft zegt hij: „Vooraan in mijn boekenkast staan diverse boeken die ik daaraan dank en die mijn leven hebben verrijkt." En „Dan komt het einde: „Le roi est mort, vive le roi!" "

Wij hopen en verwachten dat „Amersfoortse Stemmen", waarin opgenomen is Mens en Kosmos, in die behoefte zal blijven voorzien in „deze wereld, druk van strijd en arbeid, te midden van haastige menigten" (Tagore).

Tot (zakelijk) slot nog het volgende. Mogen wij aannemen dat wie voor 10 januari 1970 niet het tegendeel aan de administratie van het vervolg-tijdschrift (adres: Internationale School voor Wijsbegeerte, Dodeweg 8, Leusden (U.)) heeft meegedeeld ons het krediet verleent waarom wij vroegen, anders gezegd ons herrezen blad blijft lezen? Het ligt in de bedoeling het eerste nummer in januari zo vroeg mogelijk te doen uitkomen.

Mededeling
Wilt u geen abonnementsgeld overmaken aan Uitgeverij N. Kluwer N.V., maar bericht daarover afwachten van de Internationale School voor Wijsbegeerte?

B. Bloemsma

Evolutie en technologie

Doel voor de wijsgerige antropologie is het begrip omtrent het wezen van de mens. In de vorige eeuw heeft deze wetenschap zich ontwikkeld uit het klassieke evolutionisme van Lamarck, Darwin en Haeckel.

Het leven en het mens-zijn werd voornamelijk gezien als een proces van natuurlijke selectie, waarbij het milieu (water, land, koude enz.) de organen van een levend organisme wijzigt. Die wijzigingen worden dan erfelijk overgedragen en brengen zo geleidelijke veranderingen teweeg.

De ontwikkeling der soorten werd weliswaar éénlijnig gedacht (één ontwikkelingsgang van amoebe tot mens) maar de systematiek der levende wezens werd toch als een dynamisch proces gezien. Het leven is niet een „iets", maar het geschiedt.

Verder werd sterk de nadruk gelegd op de samenhang van levend wezen en wereld. De bioloog von Uexküll bijv. wees op samenhang en wisselwerking van het dier en zijn „Umwelt", bij het ontstaan van organische werktuigen en gedragsvormen (zwemvliezen, slingerarmen enz.). Ook de mens heeft zich waarschijnlijk aanvankelijk trachten te handhaven in de strijd om het bestaan door natuurlijke middelen te gebruiken (tanden, nagels). De specialisatie van de mens is echter de specialisatie van organische werktuigen uit de weg gegaan; bij hem heeft zich een specialisatie in het intelligente gebruik van werktuigen voltrokken, voortkomend uit zijn biologische zwakte en kwetsbaarheid.

De mens moest slim zijn om te blijven voortbestaan; in hem is een nieuwe functie van het leven tot vervulling gekomen: een leven dat zelf vorm kan geven aan zijn activiteiten, zich deze bewust kan maken, ze kan controleren en besturen.

Werktuig en bewustzijn

Volgens Ernst Kapp ontvouwt het menselijke bewustzijn zich aan en met de produktie van het werktuig. Hij verkondigt de leer van de „organprojectie". In het werktuig projecteert de mens zijn eigen organisme. Het werktuig is de „veruitwendiging" van eigen lichamelijk functioneren, zodat de mens door kennis van het werktuig tot kennis van zichzelf komt.

Dit betreft allereerst de hand. Hoe meer het werktuig de hand benadert, des te „handiger" is het. Omgekeerd wordt de hand soepeler en zachter, dank zij het werktuig dat taken verlicht.

Het werktuig verlengt de invloedssfeer van de zintuigen, maar werkt tevens terug op de mens, doordat het inzicht verschaft in de werkings-

wijze van deze zintuigen die onbewust in het instrument geprojecteerd worden. Zo heeft de vervaardiging van de camera obscura er eerst toe geleid dat de mens inzicht verkreeg in de structuur en functionering van het oog.

Het bovengenoemde geldt nog meer ten aanzien van de machine, een samenwerking van verschillende werktuigen. Hier kan men een mechanisch geheel verklarend terugbuigen en betrekken op het menselijke organisme als geheel. De beste machines kunnen zo dienen als beelden van de levensprocessen. Deze laatste worden dan niet mechanisch geïnterpreteerd, maar omgekeerd: de machine wordt als orgaanprojectie geduid.

Mens en media

Teneinde zichzelf als greep op de wereld te actualiseren ontwerpt de mens verlengstukken of „media" van zichzelf. Dit uitgangspunt vinden we aanwezig in de ideeënwereld van Marshall MacLuhan, Canadees hoogleraar in de Engelse literatuur en tevens cultuurfilosoof. [1]

Alle menselijke media worden door hem beschouwd als „extensions", als verlengstukken of verwijdingen. Sinds zijn bestaan op aarde heeft de mens talloze verwijdingen ontworpen, bijv. het gesproken en later het geschreven woord, wegen, koeriers, getal, kleding, woning, geld, klokken, de druktechniek, het wiel, de foto, de telefoon, radio, televisie, wapens en de automatie.

Door ons zelf media te geven maken wij ons tot mediagebruiker. Wij maken gebruik van het medium in ons verkeer met de wereld. Het staat aan onze zijde in onze levenswijze, het is een verlengstuk van onszelf.

Op dit punt dringt zich een vergelijking op met de ideeën van de jonge Marx: „De mens verdubbelt zich in zijn produkt, dat hem tot meer zelfbewustzijn brengt." Er is sprake van een dialectisch proces, een heen en weer tussen menselijk bewustzijn en produkt: de mens in „stofwisseling" met de wereld.

Letten wij dus vooral op hetgeen wij met onze media in de wereld kunnen bereiken, omgekeerd is het ook zo, dat de media óns op een bepaalde wijze tot mediagebruikers, ja tot mens maken!

Dit laatste nu, de werking van de media op ons als gebruiker, als mens, is iets, dat over het algemeen aan onze aandacht ontgaat. Wij weten wat we beogen met het gebruik van een auto, maar beseffen we goed, wat omgekeerd de auto ons wel of niet aandoet?

MacLuhan nu tracht inzicht te verkrijgen in de veranderingen die wij in ons bestaan aanbrengen door verlengstukken van onszelf te ontwerpen en te gebruiken. Het gaat hem om de onderbewuste druk die media op ons uitoefenen. „We moeten veel meer op hun effect dan op hun betekenis gaan letten", zegt hij.

Vervreemding: Waarschijnlijk is het allerminst toevallig dat behalve

1. Marshall MacLuhan: Mens en Media, Ambopaperbacks, Utrecht, 1968.

Marx en Herbert Marcuse [2] ook MacLuhan veel gelezen wordt door de jonge generatie en speciaal ook door studenten.

Alle drie auteurs gaan uit van het feit dat de mens bezig is te vervreemden van zichzelf. Bij Marx betekent vervreemding de uitdrukking van het menselijk bewustzijn via de sociale samenwerking in het object, het produkt. Het produkt is het van zichzelf vervreemde sociale bewustzijn. Toch heeft het bewustzijn het produkt nodig, want het vormt zich in en naar aanleiding van zijn produktie.

Ook in economisch, sociaal, ideologisch en in godsdienstig opzicht ziet de jonge Marx vervreemding als onvermijdelijk en noodzakelijk fenomeen opgenomen.

Er is dus bij Marx sprake van vervreemding in vele opzichten. [3] Marcuse zoekt als oorzaak voor de menselijke vervreemding vooral de „ééndimensionale" maatschappij: een maatschappij die de behoeften van de mens uitbuit, die valse behoeften opwekt of bestaande reële behoeften met surrogaten bevredigt.

Marx zag vooral in het kapitalistische maatschappijpatroon het reduceren van (onrijpe) mensen tot louter machines ter fabricering van meerwaarde.

Overigens was dit aspect niet het enige dat hij opmerkte. Hij heeft o.a. gewezen op het waarnemen van de mens: van vervreemding is ook sprake als het waarnemen helemaal in dienst wordt gesteld van de neiging om te bezitten.

Vervreemding is bij Marx iets noodzakelijks, maar moet ook telkens weer opgeheven worden in de bewustwording ervan. Anders ontstaat het „fetisjisme", waarbij de produkten, vooral het kapitaal, over de mens mens gaan heersen.

Deze bewustwording geschiedt volgens Marx alleen in een wijsbegeerte, die sociaal gericht is en niet slechts de wereld wil interpreteren, zoals de filosofen vóór Marx gedaan hebben, maar ook de wereld wil veranderen. Het menselijk bewustzijn is bepaald door het sociale zijn van de mens en de zelfbewustwording is geen geestesspeculatie zoals bij Hegel, maar praxis, sociale drang, de toekomst in.

Zoals godsdienst opium voor het volk is, zo is voor de gevestigde intellectuele kringen de dan heersende geestesspeculatie in de vorm van de hegeliaanse wijsbegeerte eveneens met de werking van opium vergelijkbaar", aldus Marx.

Tegenkoppeling

Geven we ons goed rekenschap van de beschouwingen van Marx over vervreemding, dan wordt het ons ook duidelijk dat MacLuhan tot ongeveer dezelfde conclusies komt. Bij hem staat het menselijke waar-

2. Zie mijn beschouwing naar aanleiding van Herbert Marcuse: „Eros en civilisatie" in Mens en Kosmos, 1966, no. 3 onder de titel „Aan gene zijde van de noodzaak: Jeugd op zoek." Verder ook: H. Marcuse: Geweld en Vrijheid, De Bezige Bij, Amsterdam, 1968.

3. Zie Adam Schaff: „Vervreemding en maatschappelijke actie" in „De dag ligt nog voor ons", essays van humanisten, v. Stockum en Co., Den Haag.

nemingsproces met als verlengstuk het verwerken van de waarnemingen in de vorm van zich bewustmaken en denken voorop.

Daarbij maakt hij gebruik van een aantal uitgangspunten van de zgn. cybernetica, d.w.z. stuurkunde [4], d.i. een theorie omtrent regulering en communicatie, die vele vakwoorden aan de elektronische techniek heeft ontleend. Centraal staat in de cybernetica de zelfregulerende machine. De zelfregulerende machine veraanschouwelijkt de functie van relatieve afscherming, die zo typerend is voor het levende organisme.

Het principe van dergelijke machines bestaat hierin dat zij elke afwijking van het gestelde doel (bepaalde temperatuur bijv.) registreren en dat deze afwijkende uitslag weer terugwerkt op het mechanisme, dusdanig dat de afwijking gecompenseerd wordt (bijv. doordat de thermostaat de luchttoevoer vergroot of vermindert).

Zo heeft men een gesloten systeem of circuit, waarbij het punt waar het resultaat blijkt („output") inwerkt op de regulatie van de machine („input"). Zo is er zelfregulatie, omdat de van buitenaf storende invloeden gecompenseerd worden door een systeem van negatieve terugkoppeling („feedback"), aangezien de output corrigerend inwerkt op de input.

We kunnen dit principe toelichten met het voorbeeld van de zgn. pupilreflex. Wordt de verlichting van een vertrek, waar wij ons bevinden sterker en valt er dus meer licht in de ogen, dan dreigt de verlichting van het netvlies sterker te worden. Maar de door het pupilreflex vernauwde pupil laat minder licht door naar het netvlies, zodat deze dreiging gecorrigeerd wordt. Ook hier dus streven naar handhaving van een norm, nl. de normale lichtsterkte op het netvlies.

Tegenkoppeling komt in de levende natuur in ontelbare aantallen en vormen voor, in de dode natuur slechts daar, waar levende wezens haar erin gelegd hebben, nl. in de machines.

In de cybernetica gaat het niet om materie of energie — dus niet om een materialisme, maar om „informatie", „control" (beheersing). Het gaat steeds om „modellen" van levensprocessen, denkprocessen, e.d., kortom om organisatieprocessen en ordeningsschema's.

Voor óns doel kunnen we volstaan met de mens op te vatten als een orgaan, waar vele informatiestromen samenkomen en dat na de informatie een keuze doet uit vele mogelijkheden voor het verdere verloop van het proces. De mens als waarnemer bepaalt wélke aspecten van de veelzijdige werkelijkheid belangrijk zijn om binnen zijn model geaccepteerd te worden en welke buiten beschouwing blijven.

Werktuig en machine moeten vanuit het levende menszijn geduid worden, volgens MacLuhan, evenals alle andere media, die de mens gebruikt.

Daarbij is het waar dat zij de mens op hun beurt iets over hemzelf kunnen leren, omdat zij als op de harde bodem geprojecteerde schaduwen zijn van hemzelf; omdat uit de menselijke media af te lezen valt, welke aspecten van de veelzijdige werkelijkheid hij ermee tracht waar

4. Prof. dr. S. T. Bok: Cybernetica, Aula-pocket, no. 4.

te nemen, en vervolgens welke invloed daarvan weer uitgaat op zijn bestaanswijze.

Voeling houden en krijgen met de veelzijdige werkelijkheid is volgens MacLuhan een vruchtbare ontmoeting van álle zintuigelijke vermogens: zicht en gehoor, reuk en smaak, beweging en tastzin; al deze indrukken moeten als samenhangend beeld voor de geest gehaald worden.

Tot nu toe heeft de mens zichzelf slechts geprojecteerd of vervreemd in talloze gespecialiseerde en meestal zelfs óvergespecialiseerde media, waardoor hij slechts „fragmenten" of „eenzijdige gezichtspunten" van de veelzijdige werkelijkheid heeft leren kennen.

Het Narcissus-thema

Behalve aan het gevaar van fetisjisme of van opiumwerking, door Marx gesignaleerd, moet men in dit verband ook denken aan de tovenaarsleerling van Goethe die in de ban van zijn eigen tovenarijen dreigde te geraken.

Voor MacLuhan ligt de betovering die uitgaat van een medium of verwijding van de mens geheel en al opgesloten in de mythe van Narcissus. Elke mythe is volgens hem het ogenblikkelijk zien van een complex proces, dat zich in ruimte en tijd afspeelt, dus zich als het ware tot één oogwenk verdicht.

Narcissus hield zijn eigen spiegelbeeld in het water voor een ander! Zijn waarnemen werd verdoofd door de weerspiegeling en verwijding van hemzelf. Daarmee werd hij dus het hulp- (of servo-) mechanisme van zijn eigen verwijde of herhaalde beeld.

Wel probeerde de nymf Echo zijn liefde te winnen met stukjes van zijn eigen woorden, maar tevergeefs: hij was gevoelloos, hij beantwoordde slechts aan zijn eigen verwijding en was daardoor een „gesloten" systeem geworden. De mens is als Narcissus, hij houdt zijn technologie vast omkneld, plaatst zich daardoor in de rol van Narcissus met de requisieten daarvan: onderbewuste gewaarwording en gevoelloosheid voor de invloed daarvan op zijn overige waarnemingen.

Zoals een Indiaan als het servo- of hulpmechanisme van zijn kano, een cowboy van zijn paard en de kantoorklerk van zijn horloge kan worden beschouwd, zo is de moderne mens het voortplantingsorgaan van de machinewereld geworden. Om een verdergaand fetisjisme te voorkomen is het noodzakelijk dat de mens zich hiervan rekenschap geeft en tot grotere beheersing van dit proces komt.

Francis Bacon heeft eens opgemerkt dat het een zeer goede vondst van de Grieken is geweest dat zij van Pan (ofwel de wereld) vertelden dat hij Echo als zijn vrouw had uitverkoren (met voorbijgaan van elke andere taal of stem), want ware wijsbegeerte en kennis is slechts die welke trouw alle veelzijdige aspecten van de wereld weergeeft. Slechts op deze wijze ontstaat de ware „common sense".

Het denken is tot nu toe mechanistisch, specialistisch en fragmentarisch geweest, gelijkend op en onder invloed staand van de media of verlengstukken die de mens wist te ontwerpen.

Dit was een gevolg van het waarnemingsproces, zoals dat door en

aan de media plaatsvond, en waardoor slechts „brokstukken" van de veelzijdige werkelijkheid gekend konden worden.

Gesproken-woordcultuur

Vroeger leefden de mensen in een overwegend „sonore" cultuur. Was de mens bij het zien gebonden aan het hier en nu, door het spreken kon hij boven het hier en nu uitstijgen. Al ziende kon hij alleen maar waarnemen wat zich op dat ogenblik in zijn nabijheid bevond. Maar spreken kon hij over heden en verleden, zelfs over de toekomst; hij kon spreken over het verre, hij kon onzichtbare, abstracte aspecten van de dingen ter sprake brengen. Door de taal heeft de mens voor zichzelf mogelijkheden geschapen die in het visuele veld niet bestonden.

Het vermogen van de stem om lucht en ruimte in verbale vorm te gieten scheidde de mens steeds verder af van het kosmisch onbewuste, van plant en dier.

Door „vertaling" van zintuigelijke ervaring in geluidssymbolen kon de mens op elk moment de hele wereld oproepen en voor zich krijgen. Door vertaling in woorden kreeg de mens macht.

Maar het oor én zijn verwijding in het gesproken woord, geeft geen vaste greep op de wereld en het milieu. Geluid horen we overal vandaan, nooit uit één speciale hoek; we kunnen het niet automatisch uitschakelen, we hebben immers geen oorlid.

De mens is echter inventief, hij brengt de „inhoud" van zijn medium, zodra dit ontoereikend is geworden, over naar een nieuw medium, in ons voorbeeld: hij „vertaalt" het gesproken woord naar het geschreven woord, dat om het te kunnen be-grijpen, afhankelijk is van zijn oog.

Overschakeling van het éne zintuigkanaal met het daarmee verbonden waarnemings- en denkproces op een ander „zintuigkanaal" verandert, aanvankelijk onbewust, ons hele waarnemingsproces, omdat de wijze, waarop de wereld ons dan verschijnt, anders is geworden. We worden als het ware uitgedaagd de wereld vanuit een ander gezichtspunt of vanuit een andere positie waar te nemen.

Daarmee veranderen we ook als mens, omdat we als mens produkt ván ons produkt zijn, zoals door Marx is betoogd.

Het geschreven woord. Door de mens een „oog" voor een „oor" te geven, maakte men hem los van een magische stamwereld en plaatste men hem in een meer neutrale individuele werkelijkheid die gekenmerkt is door gefixeerde gezichtspunten.

De mens leerde dus datgene wat plaatsvond in het sonore veld te transponeren in het visuele.

Met de uitvinding van het fonetisch alfabet ontstond de principiële mogelijkheid om het gesprokene te visualiseren: het oog forceerde de magische wereld van het oor voortaan „voorrang" te geven aan zijn veel neutralere waarnemingswereld. Het oog nodigde de mens uit tot het waarnemen in visuele en ruimtelijke verhoudingen. De visuele ruimte leent zich voor uniforme opdeling in tijd en afstand.

De mens gaf zich, zijn andere niet-visuele ervaringen verdringend, gehypnotiseerd geheel over aan deze nieuwe technologie.

Door visualisering van het gesprokene „amputeerde" of vervreemdde hij zichzelf van de mondelinge cultuur van weleer; dank zij de boekdrukkunst kon deze visualisering tot in het oneindige vermenigvuldigd of herhaald worden: hieruit ontstaat (MacLuhan) het beeld van de geletterde, de Gutenberg-mens, voortplantingsorgaan van een onophoudelijke stroom van letters (berustend op éénlijnige lineaire organisatiepatronen).

Zulk een lineair waarnemingspatroon berust in feite op één-aan-één-correspondentie tussen klank- en schrijfletter en tussen schrijfletter en drukletter.

De typografie zorgde voor het principe van de losse letters, waardoor een proces van opdeling en verbrokkeling als het ware aanschouwelijk werd gemaakt. Dit patroon zou vervolgens opnieuw toepassing vinden in het lopende-band-systeem, waardoor ambachtelijk handwerk in mechanische produktiemethoden werd vertaald.

Het Kadmos-thema. Er is nog een speciaal aspect aan de technologie of medium van het fonetische alfabet, dat MacLuhan als in een flits duidelijk werd door de Griekse mythe van Koning Kadmos.

Deze zaaide draketanden, waaruit gewapende mannen opgroeiden; ook introduceerde hij fonetische letters in Griekenland.

Dit verhaal geeft inzicht in een eigenlijk langdurig ontwikkelingsproces. Draketanden vertegenwoordigen een agressieve orde en precisie en evenals letters zijn tanden uitgesproken visueel waarneembaar door hun lineaire orde. Zij prikkelden de mens als het ware tot verdere visuele organisatie van de ruimte, d.w.z. . . . tot militaire verovering! Letters hebben vermogen: hun tanden te zetten in de opbouw van imperia.

De combinatie van het simplexe fonetische alfabet met het lichte, goedkope en vervoerbare papyrus maakte de weg vrij voor de machtsoverdracht van de priesterlijke naar de militaire kaste.

De priesters hadden zich in hun tempels meer bekommerd om het vastleggen van het verleden door mondelinge overdracht e.d. en het zorgdragen voor beheersing van de innerlijke ruimte. Het alfabet echter bracht de stammens in aanraking met een wijdere visuele wereld, moedigde hem aan tot militaire verovering en expansie.

Verder wijst MacLuhan op de mening van Sokrates, door Plato neergelegd in diens „Phaidros" naar aanleiding van de ontdekking van het alfabet: „De leerlingen zullen vertrouwen op de extern geschreven karakters en ze niet zelf herinneren, u geeft ze daarmee niet de waarheid, maar een afspiegeling van de waarheid, ze zullen zich alwetend wanen en dat lijken te zijn en in feite niets weten . . ."

Vermeldenswaard is nog dat de bekende Franse etnoloog C. Lévi-Strauss hetzelfde verband tussen letters, schrift en militaire expansie en controle legt als MacLuhan. [5]

---

5. C. Lévi-Strauss: „Het trieste der tropen", Aula-boek no. 107, blz. 294.

De boekdrukkunst en de daaruit voortvloeiende mechanische „explosie" zijn éénzijdig-lineaire technologieën of verwijdingen van de mens, zij leveren hem weliswaar „vaste" maar „smalle" gezichtspunten op de veelzijdige werkelijkheid op, hetgeen noodwendig gepaard moet gaan met reductie of fragmentarisering in het waarnemen.

Wel ziet hij terecht in het alfabet en in de boekdrukkunst de onmisbare voorwaarde van wetenschap en techniek. Hij waarschuwt echter voor het spook van 's mensens éénzijdig-redenerend vermogen, dat volgens de dichter Blake verbrokkeld en gescheiden van verbeelding in zichzelf gesloten is als in staal.

Waarnemen en denken is zowel zaak van isolering en abstractie als zaak van synthese, zodat het resultaat van dit proces ononderbroken als samenhangend beeld voor de geest moet worden gehaald.

De taal verwijdt de mens maar deelt ook zijn vermogens op. Zijn collectief bewustzijn of intuïtief inzicht wordt erdoor gereduceerd. Maar zoals bij Marx de mens de vervreemding in het mechanisch-kapitalistische produktieproces nodig heeft om totaal en vrij mens te kunnen worden, zo heeft volgens MacLuhan (en Bergson) de mens de materie en de techniek nodig om erboven uit te kunnen stijgen, zodat de geest zich eindeloos zal kunnen verruimen met en aan de technische reikwijdte van de moderne mens.

De machine en het instrument verrichten de werkwijze en de werkzaamheden van de menselijke spieren en zintuigen. Dit heeft tot een ware mechanische explosie aan fragmentarische kennis, aan specialistische inzichten geleid. Het proces als zodanig bestaat drieduizend jaar.

Sinds een eeuw is dit proces bezig langzaam over te gaan in de zgn. automatisering, door MacLuhan aangeduid als „elektronische implosie". Hieronder moet worden verstaan de invoering van zichzelf regulerende elektrische mechanismen, die een controlerende functie hebben en dus werk van de menselijke hersenen overnemen. Hier wordt de reikwijdte van de geest nog duidelijker zichtbaar. Dank zij het elektronische brein speelt een deel van het controleproces zich buiten het mensenlichaam af. Dit betekent (aldus F. Meyer) „een veruitwendiging van de hersenen".

Elektronische implosie

De mens heeft de weg van de mechanische explosie tot aan een al bitterder wordend einde afgelegd, alvorens te leren beseffen, dat het steeds meer een doodlopende weg dreigde te worden.

Sinds kort heeft hij geleerd gebruik te maken van de energie, waarvan de werking zich uitbreidt met de snelheid van het licht. Vooral door middel van de televisie maakt hij thans de aarde tot een dorp, d.w.z. hij kan wat op aarde gebeurt in hetzelfde tempo te weten komen, waarin men in een dorp alles te weten komt. Alle informatie verspreidt zich „als een lopend vuurtje". Zonder de noodzaak zich in de ruimte te verplaatsen kan hij op hetzelfde moment beleven wat waar ook ter wereld gebeurt.

In principe zijn tijd en ruimte bezig samen te vallen, zijn zij door „verdichting" of „implosie" tot eenheid gebracht.

Vroeger kon de mens, voordat hij zich in het gebruik van het alfabet en in de mechanische explosie van zichzelf vervreemdde, tijd en ruimte magisch bij elkaar brengen door mythe en poëzie (de kunstenaars hebben dit vermogen altijd gehad); thans wordt de moderne eenzijdig-geletterde mens opnieuw gedwongen tijd en ruimte, zij het op andere wijze, te integreren.

Het pas begonnen elektrische tijdperk heeft ons de middelen gegeven om ons in één oogwenk bewust te worden van de veelzijdige werkelijkheid, waarin we leven. Ons onderbewust individueel en ons onderontwikkeld sociaal leven komen plotseling aan het licht.

Negers, teenagers en homoseksuelen of andere onderdrukte groepen op onze planeet kunnen niet langer „gebonden" in een geïsoleerd en gesloten systeem blijven bestaan.

Sinds Bergson, Freud en Jung, sinds kunstenaars van Picasso tot en met de Bauhaus-groep en de huidige pop-art worden de niet-geletterde en zelfs anti-geletterde waarden van de stam-mens geestdriftig binnengehaald. De Westerse mens wordt overstroomd met informatie uit de onderontwikkelde gebieden, uit de van hem vervreemde delen in zichzelf. De daar levende volkeren worden echter uit hun collectieve stam gehaald en met onze typografische cultuur overstroomd. Beheersen wij al deze processen voldoende, beseffen wij wat zij ons kunnen aandoen?

Automatisering

Automatisering berust op het principe van terugkoppeling, hetgeen, zoals eerder is uiteengezet, neerkomt op een informatiemodel, dat berust op een circuit of informatiekring (de „output" werkt langs een omweg corrigerend in op de „input"). Vroegere informatiepatronen bestonden uit recht-lijnige modellen, waarbij geïsoleerde of gespecialiseerde handelingen elkaar in ruimte en tijd opvolgden. Terugkoppeling betekent in wezen het einde van het tijdperk der lineairiteit, die door het alfabet en door de euclidisch-meetkundig gedachte ruimte haar intrede in onze Westerse cultuur deed. Dit heeft allerlei consequenties, waar we nog nauwelijks rekening mee houden.

Zo konden de meeste mensen tot nu toe hun normale levensbaan afleggen dank zij één beroep of één stel vaardigheden. Dit gaat thans niet meer.

Automatie is puur informatie en maakt geen einde aan het leerproces. De toekomst van de arbeid zal dan ook bestaan in leren voor de kost, in verwerven van nieuwe basiskennis. Het onderwijs zal dan ook heel anders ingericht moeten worden. Gaat men door volgens het huidige informatiepatroon, dat enkel versplintering en afwezigheid van verband laat zien, de mensen onderricht te geven, dan zullen onze schoolse leergangen een burgerij opleveren, die niet in staat is de komende cybernetische wereld te doen functioneren.

Het classificeren van gegevens moet aan de computer worden overgelaten; dank zij terugkoppeling kan de mens er een dialoog-patroon mee onderhouden en zich richten op het vinden van nieuwe informatiepa-

tronen. In feite zullen deze circuits neerkomen op levensechte modellen volgens ons eigen centrale zenuwstelsel.

Psychologisch betekent terugkoppeling een zo goed mogelijk afstemmen op elkaar, een betrokken zijn met elkaar bij het handhaven van een evenwichtige maatschappij, van een evenwichtige, de gehele wereld omvattende gemeenschap van de mens en zijn media.

Wapens

Tot voor kort is de mens niet in staat geweest de zich steeds herhalende „dreun" van zijn technologieën te voorkomen. Oorlog is niets anders dan een tot in het absurde versnelde technologische verandering, die storend inwerkt op het evenwicht tussen bestaande cultuurstructuren binnen en buiten de mens, als gevolg van ongelijkheid in groeitempo. Wat dit punt betreft is er veel overeenstemming tussen MacLuhan en Toynbee.

De elektrische technieken kunnen niet voor aanval worden gebruikt. Zij kunnen slechts alle leven vernietigen, op de wijze waarop men ook het licht uitdraait. Juist de alomvattendheid van deze media, herinnert ons er dagelijks aan, dat politiek en geschiedenis omgesmolten of vertaald moeten worden in de vorm of het model van de „implosie", van de „verdichting" der menselijke broederschap.

Opvattingen, als zou de techniek „neutraal" zijn en enkel de mens verantwoordelijk voor het goed of verkeerd gebruik hiervan, wijst hij van de hand. Alle instrumenten worden met een bepaald doel gemaakt en dit impliceert op zichzelf reeds een keuze.

Als we H-bommen maken, hoe zouden we die dan nog vreedzaam kunnen gebruiken? En wat de dreiging met verdelging betreft moet het toch duidelijk zijn, dat een lang aanhoudende intimidatie tot gevoelloosheid moet leiden, met alle gevaren van dien.

Profetische visie: MacLuhan is niet gemakkelijk te lezen. Hij is een merkwaardig auteur, wars van een éénlijnige, stap voor stap verlopende betoogtrant, omdat hem dat te veel zou hinderen als gelijkend op het redeneren van een geletterd mens, die alleen maar causaal kan denken. Zijn werk zit vol met verrassende vondsten, met gelijkenissen, parabels en paradoxen. Hij heeft een welversneden pen.

Prof. Kwant kwalificeert zijn werk als goede wijn in een slecht vat, daarmee doelend op de vorm, waarin hij zijn ideeën presenteert.[6] MacLuhan schrijft hoofdstukken zonder lineair verband en wil juist dat zijn lezers zelf het verband ontdekken. Voorheen lieten geleerden allerlei zaken op elkaar volgen en schakelden zij de feiten lineair aan elkaar. Dat was meestal voorbarig. In onze tijd komen de eigenlijke oorzaken weer meer aan het licht. Vroeger wilde men graag weten, wat er het eerst was, de kip of het ei, nu valt de tijd hiertussen weg en weten we plotseling in één oogwenk, dat een kip het idee van een ei is om meer eieren te krijgen . . .

---

6. Prof. dr. R. C. Kwant: Het medium McLuhan; Intermediair, 31 - 1 - '69.

Om de bekrompenheid te geselen van materialisten, die niet geloven in een hogere levensvorm, die onvermijdelijk zal komen, maar die zij voor zweverig idealisme aanzien, parodieert hij: „In zo een gazen geval krijgen ze mij nooit, zei de rups, toen hij voor het eerst een vlinder zag."

Noodwendig en onvermijdelijk zal er volgens hem een hogere levensvorm komen. Duizenden jaren geleden heeft de mens, de nomadische voedselvergaarder, min of meer aan één vaste tijd en plaats gebonden taken op zich genomen. Met veeteelt, met het maken van werktuigen en met beheersing van stem en muziekinstrument is hij begonnen zich te specialiseren. De ontwikkeling van het schrift en van de druktechniek betekenden in dat proces de grote fasen.

Door automatisering worden de mensen haast van de ene dag op de andere nomadische kennisvergaarders, nomadisch als nooit tevoren, vrij van vervreemdend specialisme als nooit tevoren, maar ook mede betrokken in het sociale proces als nooit tevoren. In het elektrische tijdperk zullen wij de gehele mensheid als onze huid gaan dragen, zegt hij.

Plotseling worden we bedreigd door een bevrijding, die de hoogste eisen zal stellen aan onze innerlijke vindingrijkheid om onszelf bezig te houden en creatief aan de samenleving deel te nemen. Het lijkt op een noodlot, dat de mens roept tot de rol van een kunstenaar in de samenleving. Bij MacLuhan, evenals bij Marx, een stellig geloof, dat de mens op zal houden een onvrije mens te zijn: „Op dit ogenblik hangen we tussen twee werelden, tussen ont-stamming en herstamming. In brokstukken leven we nog op afzonderlijke niveaus, maar eigenlijk leven we mytisch." „De computer houdt de belofte in van 'n nieuwe pinkstersituatie van universeel begrip en universele eenheid. De elektronische technologie is niet mechanisch, maar organisch als model; zij verwijdt niet enkel onze ogen, maar ons centraal zenuwstelsel tot een planetair kleed."

Anders dan die van MacLuhan klinkt op dit punt de mening van de eerdergenoemde Franse antropoloog, C. Lévi-Strauss, als hij zuchtend schrijft: „Rousseau had wel gelijk, toen hij meende, dat het voor ons welzijn beter was geweest als de mensheid het juiste midden wist te houden tussen de tomeloze activiteit van onze eigen liefde en de passiviteit van de primitieve toestand. Maar tegenwoordig — nu de mens in de hoogste versnelling op het universum afstormt om dit in zijn macht te krijgen — wordt deze macht, waar wij zo trots op zijn, meer en meer tot het subjectief bewustzijn van een steeds voortschrijdende vergroeiing van de mensheid met het fysisch universum, waarvan de machtige determinismen voortaan niet meer als gevreesde onbekenden, maar door tussenkomst van het denken zelf werken en ons zo op zekere dag tot slaafse werktuigen van een stille wereld zullen degraderen." [7]

Bij MacLuhan vinden we eveneens een toekomstige „stille" wereld voor de mens weggelegd: „Reeds nu kunnen alle codes en talen ogenblikkelijk in alle andere talen en codes vertaald worden. De volgende stap lijkt dan, logisch gesproken, de afzonderlijke talen niet meer te ver-

---

7. C. Lévi-Strauss: „Het trieste der tropen", Reisverslag van een antropoloog, Aulapocket, no. 107.

talen, maar ze met een omtrekkende beweging achter zich te laten om te komen tot een algemeen kosmisch bewustzijn, dat wel eens sterk zou kunnen lijken op het collectief onbewuste, waarvan Bergson droomde. De toestand van „gewichtloosheid", waarvan biologen zeggen, dat zij een fysieke onsterfelijkheid belooft, kan haar parallel krijgen in de toestand van sprakeloosheid, die een eeuwigheid van collectieve harmonie en vrede met zich zou brengen."

Licht en donker, beide aspecten zullen waarschijnlijk, geen mens, ook in de toekomst, bespaard blijven.

Het positieve element in de ideeën van MacLuhan lijkt mij vooral gelegen in het feit, dat hij ons enerzijds de ogen opent voor de verborgen en verdovende invloed van onze technologieën, maar anderzijds ook wijst op de aanwezige en oplichtende mogelijkheden, die in deze menselijke verwijdingen blijken te schuilen.

Boekbespreking

Constandse, A. L. *Anarchisme van de daad*. Den Haag, Kruseman, 1969. 191 blz. Portrn. Lit.opg. Gesansfil. *f* 10,90.

Over het anarchisme is in Nederland weinig gepubliceerd. Dr. Constandse is een van de weinige goede kenners van de verschillende figuren, die het anarchisme theoretisch en praktisch gestalte gaven. Schr. merkt in zijn inleiding op: „Het oogmerk van deze studie is te schetsen, welke de houding, het standpunt en de activiteiten zijn geweest der anarchisten in revolutionaire perioden of situaties" en hij wijst erop, dat in de ideeën van vele hedendaagse jongeren verwantschap met de anarchistische gedachtenwereld is op te merken.

Allereerst vraagt hij aandacht voor één der theoretische grondleggers van het anarchisme, nl. Max Stirner, schrijver van „Der Einzige und sein Eigentum". Daarna behandelt de auteur de revoluties van 1848, waarbij figuren als Proudhon en Bakoenin naar voren komen. De commune van Parijs is evenzeer een mijlpaal in de geschiedenis van het anarchisme. In het hoofdstuk „Individualisme als gedragspatroon" komen figuren als Benjamin Tucker en Emile Armand ter sprake. Leo Tolstoj krijgt aandacht als een van de vertegenwoordigers van het geweldloze anarchisme. De Russische revolutie met de in de stalinistische historische publikaties doodgezwegen figuur van Nestor Machno en de Spaanse burgeroorlog zijn het onderwerp van volgende hoofdstukken. Figuren als Che Guevara en H. Marcuse treden als vertegenwoordigers van een nieuw anarchisme op, waarin de politieke betekenis van de ontwikkelingslanden wordt beklemtoond. Een helder geschreven werkje, dat veel informatie geeft over een maatschappelijke stroming, die velen reeds lang doodwaanden.

P. Kr.

Ir. J. M. J. Kicken

Wetenschap in beweging

Hét probleem is niet de atoomenergie,
hét probleem is het hart van de mens.
Albert Einstein

Onze dynamische tijd wordt gekenmerkt door een hoge vlucht van wetenschap en techniek, welke een diepgaande invloed uitoefenen op onze beschaving. De wetenschap heeft ontdekkingen gedaan die aan het ongelofelijke grenzen — men denke slechts aan elektromagnetische golven (radio, röntgenstralen, radar enz.), atoomsplitsing, radioactiviteit, virussen, DNA- en RNA-moleculen (van belang bij de erfelijkheid), de laserstraal, quasars en zulke ingrijpende theorieën als relativiteitstheorie, quantummechanica, evolutieleer en uitdijend heelal. Onze wetenschappelijke kennis vermeerdert in steeds sneller tempo, terwijl nieuwe takken van wetenschap uit de grond schieten. Het lijkt wel, of niets voor de wetenschap verborgen zal blijven.

Talloos zijn de toepassingen van wetenschap en techniek, alsmede haar gevolgen voor onze samenleving: mechanisatie, industrialisatie, urbanisatie, verlenging van de menselijke levensduur, overwinning van vele ziekten, nieuwe verkeers- en communicatiemiddelen, kernenergie, ruimtevaart, kunststoffen, automatisering, computers enz. Dit alles heeft ontegenzeggelijk onze kennis en inzicht verruimd, ons comfort en onze levensmogelijkheden vergroot.

De natuurwetenschappen

De natuurwetenschappen, zoals fysica, chemie, biologie en astronomie zijn in onze tijd het verst gevorderd. Dit succes is te danken aan de ontwikkeling en verbetering van experimentele technieken en instrumenten (bijv. thermometer, microscoop, telescoop) enerzijds en de toepassing van wiskundige methoden anderzijds. Het belang hiervan moge blijken uit de volgende korte schets van de methode der natuurwetenschappen.

De onderzoeker verzamelt een groot aantal waargenomen feiten, meestal uit een experiment, dat immers de mogelijkheid geeft om bepaalde condities nauwkeurig voor te schrijven of in de hand te houden. Aan de hand van deze feiten wordt een *hypothese* opgesteld, die de waargenomen verschijnselen tracht te verklaren. Uit deze hypothese leidt men gevolgen af, of doet voorspellingen, welke op hun juistheid worden getoetst door weer nieuwe experimenten. Op deze wijze ontstaat een samenhangend, logisch consistent bouwwerk van theorieën, dat voortdurend wordt aangepast, aangevuld en uitgebreid. Hierbij is het (herhaalbare) experiment — dat altijd en overal hetzelfde resultaat oplevert — dus beslissend. Zodoende worden subjectieve en vooropgezette meningen geëlimineerd en verkrijgt men een hoge mate van objectiviteit en

betrouwbaarheid. Deze methode wordt de inductieve, experimentele methode genoemd en heeft — sedert zij werd ingevoerd ten tijde van Galilei en Newton (17e eeuw) — geleid tot de enorme opbloei der natuurwetenschappen.

Het aantrekkelijke van de natuurwetenschappen is haar *eenheid van opvatting*. Men treft er niet (zoals in de alfa-wetenschappen) een wirwar van verschillende theorieën, stromingen en scholen aan. Een ander belangrijk aspect is haar *exactheid*.[1] Wiskundige vergelijkingen (zoals de klassieke bewegings- en aantrekkingswetten van Newton in de mechanica, of de vergelijkingen van Maxwell in het elektromagnetisme) geven een exacte, nauwkeurige beschrijving of benadering van de werkelijkheid. Dit is mogelijk doordat men in de natuurwetenschap werkt met *kwantificeerbare, meetbare* grootheden, zoals temperatuur, druk, lengte, enz.

De psychologie

Nu treft men de laatste jaren ook in de psychologie en de sociale wetenschappen een streven naar grotere exactheid aan. Het gebruik van statistische methoden, mathematische modellen en computers gaat in deze wetenschappen een steeds grotere rol innemen. Een factor die ongetwijfeld tot deze ontwikkeling heeft bijgedragen is de mogelijkheid om grote hoeveelheden gegevens te verwerken via moderne automatische rekenapparatuur.

Een principiële moeilijkheid bij deze benadering is echter, dat vele grootheden, zoals intelligentie, attitude of doorzettingsvermogen geen duidelijke betekenis hebben en moeilijk, of slechts indirect meetbaar zijn. Men gebruikt dan vaak een operationele definitie, die aangeeft welke operaties verricht moeten worden om de gezochte grootheid zo goed en zo kwaad als het gaat te bepalen. Daarbij komt dan nog het subjectieve element van de onderzoeker, bijv. bij interviews en beoordelingen.

Hoewel deze kwantitatieve richting wel succes boekt (vooral in de Verenigde Staten) en ook praktisch nut heeft, is zij niettemin eenzijdig — evenals trouwens het zgn. behaviourisme. Deze richtingen menen immers te kunnen volstaan met een systematische beschrijving van de menselijke gedragingen, daarbij negerend wat de zelfwaarneming leert, terwijl er voor het onbewuste helemaal geen plaats overblijft. Hier staan wij achter Henri Bergson die eens schreef: „De meest verheven diepten van het onbewuste te verkennen, dat zal de voornaamste taak van de psychologie zijn in de eeuw die is begonnen. Ik twijfel er niet aan dat daar wonderbaarlijke ontdekkingen wachten." Voor een dieper doordringen tot de zo gecompliceerde menselijke psyche blijven daarom andere methoden, zoals die van de psycho-analyse, van wezenlijk belang.

---

1. In de biologie is niet het kwantitatieve aspect het belangrijkste, doch het functionele. Wel worden door haar natuur- en scheikunde als hulpwetenschappen gebruikt.

Grenzen der wetenschap

De centrale vraag is nu: *hoe ver zal de wetenschap ons brengen?* In hoeverre kan zij de problemen betreffende mens en kosmos oplossen? Ongetwijfeld zal zij in de komende decennia grote vorderingen maken. Vele geleerden zien welhaast onbeperkte mogelijkheden voor de wetenschap, alsmede haar toepassingen voor mens en maatschappij (men denke bijv. aan de stormachtige ontwikkelingen op het gebied van computers, moleculaire genetica en de lasertechniek). Het is echter nuttig om te bedenken dat de natuurwetenschap, wat zij ons ook leren mag, geen absolute waarde heeft. Zij houdt zich immers bezig met de wereld van het zintuiglijk waarneembare (eventueel met behulp van fysische instrumenten) en speciaal met datgene ervan dat meetbaar is. Als we aannemen dat dit de gehele werkelijkheid uitmaakt — zoals vele wetenschapsmensen bewust of onbewust doen — vervallen we tot het (monistische) materialisme, waartegen vele bezwaren van wijsgerige, metafysische en kentheoretische aard zijn aan te voeren.

Wij gaan hier niet verder op deze problematiek (die o.a. te maken heeft met de verhouding geest-stof) in, wél wijzen wij op de grote omwenteling in de natuurkunde, die ingezet werd door de relativiteitstheorie van Einstein, die quantentheorie van Planck en de golfmechanica van De Broglie, Heisenberg, Schrödinger en Dirac. Zij rekenden af met de mechanistisch-deterministische wereldbeschouwing der 19e eeuw en verschaften ons totaal nieuwe opvattingen over massa, ruimte, tijd en causaliteit. Zij toonde verder aan, dat zelfs in de exacte natuurwetenschappen het object niet los van het subject gedacht kan worden, doch dat er eerder sprake is van een wisselwerking. Deze nieuwe theorieën gaven in de twintiger en dertiger jaren aanleiding tot tal van metafysische beschouwingen, o.a. door grote geleerden als Eddington, Jeans en Whitehead. Stonden wetenschap en religie in de 19e eeuw vijandig tegenover elkaar, nu begonnen zij meer begrip voor elkaar te krijgen. Een citaat van Sir Arthur Eddington uit die dagen luidt: „Ik heb niet beweerd dat religie, of de vrijheid van de wil, afgeleid kunnen worden uit de moderne fysica. Ik heb mij ertoe bepaald, aan te tonen, dat zekere moeilijkheden om hen met de fysica tot overeenstemming te brengen, weggenomen zijn.” [2] En ook: „Ik ben er niet zeker van of de wiskundige deze wereld beter begrijpt dan de dichter en de mysticus.” Hier wordt gezinspeeld op de intuïtie, een onderwerp waarop wij verderop terug zullen komen.

Toekomstperspectieven

Er is nóg een factor die de aandacht verdient en die even voor de hand liggend als vérstrekkend in haar uiterste consequenties is. Zij werd door de Duitse fysicus Carl Friedrich von Weizsäcker (bekend door zijn beschouwingen over de kernbewapening) als volgt geformuleerd: „Moet men niet zeggen dat de historische toestand van het menselijk bewust-

2. Sir Arthur Eddington: New Pathways in Science, 1935.

zijn eveneens tot het a priori van de natuurkunde behoort?"[3] Deze uitspraak — welke we ook op andere takken van wetenschap kunnen toepassen — opent ons nieuwe perspectieven voor de toekomst. Zij brengt ons namelijk tot de niet minder dan sensationele veronderstelling dat de grootste vooruitgang der wetenschap in de toekomst niet zozeer zal voortkomen uit een uitbreiding of verbetering van de bestaande technieken en instrumenten, doch uit *een uitbreiding van het bewustzijn van de wetenschappelijke onderzoeker!* Als wij onbevooroordeeld kennis nemen van de resultaten der parapsychologie betreffende paranormale vermogens de ervaringen van mystici, yogi's en LSD-gebruikers[4] en tevens bedenken dat de huidige mens slechts een klein gedeelte van zijn brein benut (5 à 10 %), dan is deze veronderstelling niet te gewaagd. De mogelijkheid dat er gebieden-van-zijn bestaan die voor het grootste gedeelte der mensheid verborgen zijn (mystici en occultisten hebben dit altijd beweerd) mag niet worden uitgesloten. Men kan hierbij denken aan ijlere, „fijnstoffelijke" of hoger-dimensionale werelden dan de zintuiglijk-waarneembare, stoffelijke, driedimensionale wereld.[5] Laten wij verder niet vergeten dat de natuurwetenschappen in hun huidige vorm slechts enkele eeuwen oud zijn, terwijl wetenschappen als psychologie en sociologie nóg jonger zijn. Onze kennis van de wereld buiten ons is zeer omvangrijk, maar van de wereld binnen ons - het innerlijk - weten wij nog maar zeer weinig. Als in een volgend stadium van de menselijke evolutie een menstype zou ontstaan met grotere geestelijke vermogens, dan zou dit een revolutie betekenen op alle terreinen der wetenschap, hetgeen diepgaande consequenties voor de mensheid zou hebben. Het is denkbaar dat de werkelijkheid dan meer als een totaliteit beleefd zal worden, dat het universele voorop zal staan en dat er nieuwe samenhangen tussen mens en kosmos ontdekt zullen worden. En zouden fysica en metafysica niet tot een eenheid kunnen komen?

Van intellect naar intuïtie

Het belang van het voorgaande blijkt als we de huidige verhoudingen in de wetenschap kritisch beschouwen. Allereerst merken we op dat aan het intellect een allesoverheersende waarde wordt toegekend. De methoden in de wetenschap zijn rationeel en analytisch. Er is echter nog een andere functie van het bewustzijn, nl. de *intuïtie,* het vermogen om langs directe weg tot inzicht te komen. Hoewel dit vermogen in de wetenschappelijke methode niet expliciet genoemd wordt, speelt zij wel degelijk een

---

3. C. F. von Weizsäcker: Het wereldbeeld in de fysica. Aula-boeken (no. 16), Utrecht 1959, blz. 116.
4. Hoewel van de positieve betekenis van geestverruimende middelen als LSD nog weinig vaststaat, zijn de ervaringen hiermee het overwegen waard. Men leze bijv. de artikelen van Noud van den Eerenbeemt en drs. R. Hübner in Bres no. 12, juni 1968.
5. Een uitvoerige studie van de leer der fijnstoffelijkheid (het zgn. hylisch pluralisme) werd gemaakt door prof. dr. J. J. Poortman in zijn serie „Ochèma" (Van Gorcum, Assen). Zie ook het artikel van dr. H. Groot, „Heeft de ziel een fijnstoffelijk voertuig" in Mens en Kosmos 1968, no. 1, pag. 18.

rol, nl. bij het opstellen van hypothese. De vooruitgang der wetenschap zou onmogelijk zijn geweest zonder de inspiratie der geleerden, zonder de ontwikkeling van nieuwe, gedurfde, visionaire ideeën. Alle genieën hebben de intuïtie (meestal in een flits) gekend. Men kan zich afvragen, of de intuïtie in onze Westerse samenleving niet op de achtergrond is geraakt, en of er geen mogelijkheden bestaan om dit belangrijke menselijke vermogen te ontwikkelen. Men kan hier bijv. denken aan meditatie en contemplatie. In haar boek „Van intellect naar intuïtie" pleit Alice Bailey — een vrouw met een grote kennis en ervaring op het gebied van Westerse en Oosterse meditatie-technieken — voor een vernieuwing van ons opvoedingssysteem. „Een training die ophoudt bij het verstand en het vermogen om intuïtief waarheid te kennen — gelijk de beste denkvermogens dat ervaren — voorbijziet, schiet te kort." „Het succes van de toekomst van het mensenras zal afhangen van het succes van die individuele mensen, die in staat zijn grotere dingen te bereiken, omdat ze geestelijk zijn." [6] Andere auteurs die wezen op het belang van de intuïtie zijn o.a. Henri Bergson, dr. George Dibblee en in ons land dr. H. Groot [7] en dr. C. J. Schuurman.

Een tweede kenmerk van de huidige wetenschap is de toenemende specialisatie. Onze kennis heeft zo'n omvang bereikt, dat specialisatie noodzakelijk is om deze kennis verder uit te breiden. Een nadeel hiervan is echter een versplintering in allerlei vakgebieden, waardoor we het geheel uit het oog dreigen te verliezen. Daarom is het zeer wenselijk (en hiervoor gaan steeds meer stemmen op) dat analyse aangevuld wordt met synthese, en dat er meer aandacht wordt besteed aan de samenhang en grondslagen der diverse takken van wetenschap. De theologie willen we bij deze synthese niet uitsluiten, al komt het ons voor dat zij — wil zij althans nog betekenis hebben in de toekomst — minder dogmatisch moet worden en een ruimere basis dan alleen de bijbel dient te kiezen.

Verder mag niet onvermeld blijven dat het zgn. interdisciplinaire onderzoek — waarbij mensen van verschillende wetenschappelijke disciplines samenwerken — een steeds grotere rol gaat spelen bij de aanpak van allerlei problemen. Een samenspel van de diverse wetenschappen, filosofie, ethiek en theologie is ook daarom van vitaal belang, daar vele vakspecialisten („vakidioten") een ontstellend gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef tonen. Dit dan vaak onder de dekmantel van de zgn. „waardevrijheid" der wetenschap. Welke de uiterste consequenties hiervan zijn, tonen wij aan in het slot van dit artikel. Hier blijkt duidelijk dat *kennis* gevaarlijk is, als zij niet gepaard gaat met *wijsheid* en *bezinning*. Zeer terecht merkte Prof. dr. P. Smits op dat „kenmerkend voor onze tijd is dat het aantal *knappe* mensen zienderogen toeneemt, maar het aantal *wijze* mensen kennelijk niet." [8]

---

6. Alice A. Bailey: Van Intellect naar Intuïtie. Uitg. Aquarius, Rotterdam, blz. 25.
7. Dr. H. Groot: Symptomen van een nieuwe geesteshouding. Van Loghum Slaterus, Arnhem 1959.
8. Mens en Kosmos 1969, no. 3, blz. 68.

Noodzaak van ethiek
En hiermee raken wij aan één van de kernproblemen van deze tijd, nl. *het achterlopen van de ethiek bij de snelle ontwikkeling van wetenschap en techniek.* In een artikel over de invloed van de wetenschap op de samenleving merkte dr. Roger Revelle van de Universiteit van Harvard zeer treffend op: „Onze grootste moeilijkheid schuilt daarin dat wij nog wilde dieren zijn. Hoewel wij andere dieren hebben getemd en tot huisdieren hebben gemaakt, zijn we er nog niet in geslaagd onszelf tot brave huisdieren te temmen en af te richten. Met andere woorden, wij zijn nog niet in staat onszelf zodanig te beheersen dat wij alleen die dingen doen die goed en heilzaam zijn voor onszelf en onze medemensen." [9]

De dreigende situatie waarin de mensheid zich momenteel bevindt, nl. een bewapeningswedloop met het risico van een totale vernietiging door een kernoorlog, is wel het meest sprekende bewijs voor het feit dat de mens niet in staat is de tot zijn beschikking staande krachten op verantwoorde wijze te gebruiken. Vooral in de USA is de toestand onrustbarend en gaan steeds meer waarschuwende stemmen op tegen de negatieve gevolgen van technologie en industrie (vervuiling en vergiftiging van het milieu, verstoring van het biologisch evenwicht, verstedelijking, enz.), tegen de afhankelijkheid van de wetenschap van de regering (vooral het ministerie van defensie) en tegen de onvoorstelbare vernietigingskracht van het militaire apparaat (a-, b-, c-wapens). Donald Hornig, de nu afgetreden wetenschappelijke adviseur van de president, sprak in dit verband zelfs van een crisis in de wetenschap.[10]

In ons land waren het o.a. Prof. dr. A. Quispel (Leiden) en Prof. dr. S. G. van den Bergh (Utrecht) die wezen op de verantwoordelijkheid van de wetenschappelijke onderzoeker. Eerstgenoemde sprak tijdens een indringende rede op 9 februari 1969 o.m. de volgende woorden uit:

„De maatschappij is niet voorbereid de middelen te hanteren, die de huidige wetenschap haar verschaft heeft, en ze zal niet voorbereid zijn de nog verantwoordelijker middelen te hanteren, die haar straks in handen kunnen vallen. Tenzij op korte termijn een radicale mentaliteitsverandering doorbreekt." [11]

Deze mentaliteitsverandering is een gebiedende eis voor deze en de komende tijd. Hier blijkt nogmaals de ernst van de taak van de universiteiten om „aandacht te schenken aan de bevordering van het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef" (artikel 2 van de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs). Opmerkelijk en tevens verheugend is overigens het feit dat juist van de kant van de studenten (met name de groep „Kritische Universiteit") de aandacht op dit punt gevestigd wordt.

Dit alles onderstreept het belang van het aankweken van een nieuwe

---

9. Dr. Roger Revelle: Wetenschap en maatschappelijke verandering. Intermediair 9, 25 april 1969, blz. 89.
10. De Volkskrant, 30 april 1969.
11. Prof. dr. A. Quispel: Ethiek en zelfbehoud. Volledige publikatie in het Leids Universiteitsblad „Acta et Agenda" (20 febr. 1969), het Algemeen Handelsblad (supplement, 15 maart 1969) en Intermediair (no. 7, 28 maart 1969).

geesteshouding, een manier van denken die is aangepast aan de snelle veranderingen van deze tijd. Deze tijd eist van ons een ruime blik, een openstaan voor nieuwe mogelijkheden, een zoeken naar nieuwe wegen. Mensen met verantwoordelijkheidsbesef zijn nodig, die de geest van de tijd verstaan, die zich willen inzetten voor een leefbare wereld, die welzijn stellen boven welvaart, die mondiaal en „inclusief" (dr. F. Boerwinkel) kunnen denken. De sociale wetenschappen en de nog jonge wetenschap der polemologie kunnen hier een waardevolle bijdrage leveren. Maar bovenal is nodig dat de mens zichzelf leert kennen, zodat hij meer inzicht krijgt in zijn diepere drijfveren en de zin van zijn bestaan. Want indien de mens er niet in slaagt om zichzelf in de hand te houden, zullen de voortbrengselen van zijn eigen geest — wetenschap en techniek — hem naar de ondergang voeren.

„We staan op de drempel van een totale catastrofe of een schitterende weergaloze vooruitgang", schreef Bertrand Russell enkele jaren geleden. Aan ons ligt de keuze welke weg wij zullen volgen.

Boekbespreking

Schafer, E. H. en de red. van Time/Life-uitgaven: *Het oude China* (Ancient China). Vertaald door J. E. Kater. Amsterdam, Het Parool, 1968. 192 blz. Geïll. Prijs *f* 20,50.

De lezer, die dit boek ter hand neemt, wordt onmiddellijk getroffen door de prachtige illustraties (waarvan verschillende in kleur) en de veelzijdige inhoud.

De behandelde periode loopt van de Sjangdynastie (± 1500—1000 v. Chr.) in het bronstijdperk tot en met de T'angdynastie (618—907 n. Chr.).

Naast de cultuurgeschiedenis in die periode wordt aandacht geschonken aan het dagelijks leven in China, aan gezinsleven, eetgewoonten, kleding, behuizing en vervoermiddelen.

De auteur geeft een uiteenzetting over de betekenis en de rol, die confucianisme, taoïsme en boeddhisme in het oude China speelden. Uiteraard komt ook de positie van de keizer ter sprake. Op boeiende wijze wordt verder de ontwikkeling van de Chinese kunst geschetst.

Schr. behandelt in een apart hoofdstuk de verschillende technische vindingen in het oude China. Een ander hoofdstuk is gewijd aan „China en de buitenwereld", waarin o.m. de handelsbetrekkingen ter sprake komen. Taal en letterkunde krijgen eveneens voldoende aandacht.

Wij wensen dit fraaie, boeiend geschreven boek in veler handen!

P. Kr.

Dr. J. Cohen

Naar een mystiek van deze tijd

Prof. Dr. G. Quispel heeft in een cursus van drie voordrachten tijdens het weekend 13/14 september 1969 op de Internationale School voor Wijsbegeerte getracht een weg te wijzen naar een „Mystiek van deze tijd". Mij moet onmiddellijk van het hart, dat de wegwijzer, geplaatst door Prof. Quispel, wel zeer ver van het aangeduide doel stond; dit neemt evenwel niet weg, dat de hooggeleerde spreker zijn toehoorders heeft geconfronteerd met bijzondere gegevens.

In zijn eerste voordracht sprak Prof. Quispel uitvoerig over de gnosticus Valentinus. Voor gegevens omtrent Valentinus verwijs ik naar Quispels bekende boek „Die Gnosis als Weltreligion" blz. 71 seqq. In de voordracht werd vooral veel aandacht besteed aan Valentinus' leerling Herakleon, door wie een onderscheid wordt gemaakt tussen Hylici, Psychici en Pneumatici. Dit onderscheid vindt men niet alleen bij mensen, maar ook perioden kunnen daarnaar worden onderscheiden. Zo kunnen de Griekse filosofen als Hylici worden beschouwd, Mozes als een der Psychici, terwijl Christus de periode der Pneumatici vertegenwoordigt. Bovendien kunnen deze drie fasen ook door één menselijk individu worden doorlopen.

Immers: de wereld als totaliteit en ook de mens als individu zijn geschapen om zich te ontwikkelen in de richting van de Geest (Pneuma); ook het „kwaad" is daarbij een deel van de Goddelijke schepping.

Er werd gewezen op invloeden van Valentinus en diens school, niet alleen op Origenes en Plotinus, maar ook op Hegel, Jung e.a. Men zou misschien kunnen zeggen, dat Hegel het Hoogste Zelf (Pneuma) heeft gezien als de *Bewuste* Rede, welke in haar hoogste ontwikkeling het „kwaad" overwint, terwijl daarentegen Jung en zijn leerlingen onder het (hoogste) Zelf verstaan: het harmonisch samengaan van het bewuste met het onbewuste, waarbij het „kwaad" wordt geïntegreerd.

In de tweede voordracht van Prof. Quispel werd vooral de figuur van Makarios belicht. Deze Makarios en ook het geestelijke klimaat, waarin hij leefde, is door Prof. Quispel uitvoerig behandeld in zijn nieuwe boek „Makarios, das Thomasevangelium und das Lied von der Perle", blz. 9 seqq.

De „omgeving" van Makarios was die van de sekte der Messalianen, voor wie de regel gold: „Der Christ ist ... der Pilger und Wanderer, welcher Besitz und Ehe aufgegeben hat (vertaling door Quispel van een uitspraak van Makarios). Prof. Quispel wees op een zekere overeenkomst met het verschijnsel der „Hippies" in onze dagen, want ook deze leiden

een zwervend bestaan (bijv. slapen op straat) en willen zich ook niet aan één vrouw binden.

Het grote probleem, waarmede Makarios ons confronteert, is dat van de „Gestalte der Godheid". De gestalte van de Heilige Geest wordt door Makarios, kennelijk op „bevindelijke gronden" (d.w.z. mystieke beelden, die hij heeft gezien) als *vrouwelijk* ervaren. Juist op de „ervaring" legt Makarios de sterkste nadruk. Prof. Quispel vertelde, dat hij ook bij de hedendaagse „Bevindelijken" getuigenissen heeft gehoord omtrent de Heilige Geest als „Vrouwe". Hij wees verder ook op de Kabbala, speciaal op het boek van Gershom Sholem, getiteld „Von der Mystischen Gestalt der Gottheit", waarvan het 4e hoofdstuk de titel draagt van „Schechina, das passiv-weibliche Moment in der Gottheit".

Verder verwees Prof. Quispel naar het boek van Estebán Lopez, getiteld „God als vrouw" en naar Mevrouw Ruitenbergs verhandelingen over de dichter Gerrit Achterberg (bijv. haar boek „Formule in de Morgenstond").

Makarios spreekt ook over „het afgrondelijke kwaad" in de mens; volgens Makarios breekt juist daarin de Geest bij de mens door.

De belangstelling voor Makarios is in het „Westen" bijna verdwenen. Typerend is daarvoor, dat in de 17e en 18e eeuw nog Nederlandse vertalingen van zijn geschriften werden verkocht, maar dat er nu niets meer te krijgen is. Op de Piëtisten is zijn invloed echter zeer groot geweest, in de Oosters-Orthodoxe Kerk is zijn invloed nog steeds zeer groot, bijvoorbeeld bij de monniken op de Athos, waar de zogenaamde Hesychasten door ademhalingstechnieken proberen tot mystieke ervaringen te komen in de zin van Makarios' opvattingen omtrent het zich openbaren van de Godheid.

De derde voordracht van Prof. Quispel hield zich voornamelijk bezig met de geschriften, welke op naam staan van Dionysius de Areopagiet. In Handelingen 17 : 34 wordt verteld hoe deze Dionysius de Areopagiet door Paulus in Athene werd bekeerd tot het Christendom. Maar helaas heeft men moeten vaststellen, dat de geschriften, welke op zijn naam staan, pas omstreeks 500 na Chr. zijn ontstaan. Daarom spreken we nu over de werken van Pseudo-Dionysius.

Het meest merkwaardige van deze vier theologische geschriften is het laatste, dat zeer kort is en eigenlijk wil zeggen, dat alles wat in de voorafgaande drie staat, „mystiek"-gezien onjuist is. De ware theologie, d.w.z. de mystieke theologie kan slechts werken met ontkenningen, omdat het Goddelijke steeds meer is dan wat mensen kunnen zeggen.

Pseudo-Dionysius komt tot de mystiek der Identiteit, d.w.z. de wezenseenheid van de mens met God („tat tuam asi"). Zaehner in zijn boekje „Mysticism sacred and profane", wil, hoewel hij goed katholiek is, aantonen, dat deze mystiek in de Katholieke Kerk als ketters wordt beschouwd, maar prof. Quispel liet duidelijk zien niet alleen, dat de identiteits-mystiek van Pseudo-Dionysius door het pauselijk gezag als „juist" werd erkend, maar zelfs dat de leer van Pseudo-Dionysius de basis is geweest voor de gehele Christelijke Mystiek van de Rooms-Katholieke Kerk in de Middeleeuwen en bijvoorbeeld nog heden ten dage terug is te

vinden in het (r.-k.) boek van Cornelis Verhoeven „Rondom de Leegte".

Zoals ik in de aanvang reeds opmerkte, wees Prof. Quispel zeer uit de verte naar mogelijkheden voor een „Mystiek van deze tijd"; tot een synthese kwam hij niet, wilde hij ook niet komen, want hij schreef in zijn inleiding tot deze cursus (in „Amersfoortse Stemmen" van juli 1969 blz. 81) o.m.: „Eigenlijk is deze hele cursus meer een aarzelende discussie ... en ik zoek nog tastend mijn weg". Veel verwacht prof. Quispel van een inmiddels verschenen boek van C. Aalders, dat de in ons verband zeer sprekende titel zal dragen: „Spiritualiteit".

Leiden, 4 okt. 1969

Boekbespreking

Mulder, W. Z. *Die vreemde Oosterling,* een verkenning van de Oosterse mens en zijn denkwijze. Amsterdam, Wetenschappelijke Uitgeverij, 1967. 167 blz. (Pantoskoop). Prijs *f* 12,50.

De schrijver, sedert 1965 lector voor Oosterse talen aan de universiteit van Sydney, begon zijn loopbaan bij de Java-China-Japanlijn en studeerde sinologie in Leiden. Door zijn reizen, persoonlijke contacten en studie is drs. Mulder een goede leidsman, waar het geschiedenis, karakter en cultuur van Oost-Azië en met name China, Japan en Korea betreft.

Na een historische beschouwing van zestig bladzijden gaat hij nader in op de achtergronden van het denken en handelen van de Oosterse mens en de verschillen met het Westerse denken, waarbij o.m. confucianisme, taoïsme en boeddhisme ter sprake komen.

Eén enkel aspect: „De Chinese mens plaatste zich niet buiten, laat staan boven de natuur, maar nam zijn bescheiden plaats in de totaliteit in." De schrijver wijst op allerlei misverstanden. Zo heeft men getracht de Oosterse culturen onder één noemer te plaatsen en hierbij het karakter van „de" Oosterse cultuur willen verklaren uit ras, klimaat of economische omstandigheden. Al deze „verklaringen" hebben geen enkele praktische waarde.

Over de bekende clichés betreffende het verschil tussen Oost en West, dat gekarakteriseerd zou kunnen worden door de tegenstellingen intuïtief en logisch, synthetisch en analytisch, spiritueel en materialistisch, esthetisch en theoretisch, is zijn oordeel gelijkluidend. De verschillen tussen India, China en Japan zijn groot. Aan de hand van beschouwingen o.m. over het boeddhisme en Zen-boeddhisme weet schr. de karakterverschillen tussen Indiër, Chinees en Japanner duidelijk in het licht te stellen.

Het zou aanbeveling verdienen bij een volgende druk een kaart, een bibliografie en een register op te nemen.

P. Kr.

Van heinde en ver

Alexandra David-Neel, die een groot deel van haar leven in Tibet heeft doorgebracht en het oude land en zijn bewoners door en door kende, is 6 september op haar landgoed in Digne (Zuid-Frankrijk) vredig gestorven. Zij was 24 oktober 1968 honderd jaar oud geworden. Haar stoffelijk overschot is verbrand en haar as is, vermengd met die van haar aangenomen zoon Lama Yongden, in de Ganges uitgestrooid.

Zij heeft veel geschreven over haar reizen, haar ontmoetingen met Tibetaanse lama's, haar verblijf in kloosters (zij was de eerste Europese vrouw die, in 1924, in het klooster van de hoofdstad Lhasa wist door te dringen).

Haar boeken, in het Frans uitgegeven en in vele talen vertaald, hebben in de jaren twintig en dertig grote opgang gemaakt. Het eerste, „Voyage d'une Parisienne à Lhasa" bevat het relaas van haar avonturen, toen zij, als Tibetaanse verkleed, begeleid door Lama Yongden na een lange reis erin slaagde de verboden stad binnen te komen. Kort daarna verscheen „Parmi les mystiques et magiciens du Tibet", een veelzeggende titel, dat, geen wonder, in de wereld der Westerse intellectuelen op vaak felle weerstand stuitte, een weerstand die allengs luwde. Een van die opposanten, Dr. d'Arsonval, membre de l'Académie des Sciences et de l'Académie de Médecine, schrijft in zijn Introduction bij de Engelse vertaling: „It is . . . quite natural that scholars accustomed to the strict discipline of experimental method should have paid to these stories merely the condescending and amused attention that is usually given to fairy tales. Such was my own state of mind up to the day when I had the good fortune tó make the acquaintance of Madame David-Neel. This well-known and courageous explorer of Tibet unites in herself all the physical, moral and intellectual qualities that could be desired in one who is to observe and examine a subject of this kind . . .

Madame David-Neel understands, writes and speaks fluently all the dialects of Tibet. She has spent fourteen consecutive years in the country and the neighbouring regions. She is a professed Buddhist, and so has been able to gain the confidence of the most important Lamas. Her adopted son is an ordained lama; and she herself has undergone the psychic exercises of which she speaks. Madame David-Neel has in fact become Asiatic . . . This Easterner, this complete Tibetan, has nevertheless remained a Westerner, a disciple of Descartes and of Claude Bernard, practising the philosophic scepticism which, according to the latter should be the constant ally of the scientific observer."

Aan een rijk en merkwaardig leven is een einde gekomen.

„Oost en West"

Voor ons liggen twee nummers van het tijdschrift van de 90 jaar oude „Koninklijke Vereniging Oost en West".

Het eerste is het Indonesiënummer (december 1968). Zoals gebruikelijk is ook dit nummer rijk geïllustreerd en veelzijdig van inhoud. J. Vredenbregt schreef over „De islam in het moderne Indonesië", drs. F. H. Peters over de Nederlands-Indonesische samenwerking, Moh. Said over „The political status of the ,Daerahs' in Indonesia", prof. dr. A. Teeuw over „Moderne Indonesische romans", drs. A. Hoogveld over het Adatrecht, Mr. J. J. Wentink over Batakse kunst, E. L. Heins over „Musicologische ervaring in West- en Midden-Java", Mr. J. A. Steinz over „Indonesische economische vooruitzichten, A. K. Widjojo-Atmodjo over „Planten en bloemen in het Midden-Javaanse wereldbeeld".

Het tweede nummer is het jubileumnummer (mei 1969) met een bijdrage van F. J. van Wel over de geschiedenis van de jubilerende vereniging.

Mej. A. Djajasoebrata schrijft over de legendevorming in Indonesië rondom J. P. Coen. F. J. van Wel leverde voorts nog twee bijdragen, nl. over „Kielstra in Suriname" en „De oude weg naar de Indiën". L. Coomans de Ruiter schrijft over „Natuurbescherming in Indonesië", H. F. Jans over het Kon. Instituut voor de Tropen, drs. H. A. van Oort over Formosa, terwijl onze redacteur P. Krug een artikel leverde over Auroville in India.

Vroeger richtte de vereniging zijn activiteiten vooral op de toenmalige Nederlandse koloniën. Tegenwoordig is het actiegebied veel groter: alle tropische en subtropische gebieden. Ook de ontwikkelingsproblematiek van de achtergebleven landen krijgt de volle aandacht naast beschouwingen van culturele, politieke en economische aard.

De vereniging geeft een maandblad uit maar bovendien heeft zij in een groot aantal steden afdelingen, die regelmatig lezingen en excursies organiseren. Inlichtingen Dr. Kuyperstr. 5, Den Haag.

Boekbespreking

Kwee, Dr. S. L. en van Peursen, Prof. Dr. C. A. *Wijsgerige teksten over de mens,* Arnhem 1969, Van Loghum Slaterus, 148 blz. Paperback *f* 14,50.

De vierde in deze reeks systematisch gerangschikte teksten met inleiding en commentaar van de samenstellers. Fragmenten vanaf Protagoras tot Sartre en Marcuse met betrekking tot de mens en de menselijke cultuur, tot de wijsgerige antropologie. Voor wie? Niet voor beginnelingen, wel m.i. voor hen wier filosofische belangstelling al enigszins gevormd is en die behoefte hebben aan een wegwijzer om in een of meer richtingen verder te gaan.

Boekbespreking

De dag ligt nog voor ons, een bundel essays van humanisten, N.V. Uitgeverij W. P. van Stockum en Zn. Den Haag, 1969.
Een aantal beschouwingen van Nederlandse en buitenlandse auteurs over verschillende onderwerpen, met als gemeenschappelijke achtergrond de humanistische levensvisie van deze tijd, een gevarieerde en zeer lezenswaardige verzameling.

Zelf werd ik vooral geboeid door het opstel van H. J. Blackham over het wezen van de mens, door dat van Erich Fromm over de bijdrage van Marx tot de kennis omtrent de mens en door de beschouwing van P. Spigt over de tragische levensvisie van het humanisme.

Dit neemt niet weg, dat ook de overige essays de moeite van het kennisnemen meer dan waard geacht moeten worden.

De bundel biedt talrijke aanknopingspunten voor een uitvoeriger betoog, waarmee we echter voorlopig nog even zullen wachten. Momenteel willen we volstaan met het geven van één totale beoordeling, nl. dat we het boek een warm hart toedragen en het veel lezers toewensen.

Het gezag, Verslag van twee conferenties, georganiseerd door de Humanistische Stichting Socrates", uitgever als boven.
Door een viertal inleiders, nl. prof. mr. A. D. Belinfante, mr. G. E. Langemeijer, prof. dr. L. van Gelder en prof. dr. P. Smits wordt een beschouwing gegeven over het gezag in de samenleving en in de opvoeding. Verschillende inleiders zijn voor onze lezers geen onbekenden. De inleiding werd gegeven door mr. M. G. Rood.

Het gezagsprobleem, de gezagscrisis, wordt belicht vanuit de structuurveranderingen, zoals wij die op veel levensgebieden in onze tijd, waarin aan veel wordt getwijfeld en waarmee we toch als mensen vertrouwd moeten worden, tegenkomen.

In het voorlaatste nummer van Mens en Kosmos (no. 4, 1969) is aandacht besteed aan de visie van prof. Smits over de generatiestrijd en zoals toen reeds is vermeld, dat de studie warm aanbevolen werd, zo kan men hetzelfde ook herhalen ten aanzien van dit verslag, dat als culminatiepunt van de strijd der generaties het gezag aan de orde stelt.

De eerste beide inleidingen, Staat en gezag, en Gezag en samenleving, zijn opgebouwd in de vorm van een toelichting op een aantal stellingen, waardoor zij aan duidelijkheid hebben gewonnen.

Gezag in de opvoeding, van Van Gelder, en De functie van het samenlevingsgezag in het licht van het pedagogisch gezag van Smits zijn eveneens in een aantal gezichtspunten onderverdeeld, waardoor ook deze inleiders hun onderwerp van diverse kanten belicht hebben.

Deze beschouwingen zijn vooral voor pedagogen, onderwijzers en ouders bijzonder interessant.

De 40 pagina's, die dit boekje kenmerken, bevatten bijzonder veel uitgangspunten voor iedereen, die zich nader op dit probleem wenst te bezinnen, zodat het met warmte wordt aanbevolen. Bl.

Dr. Allan Fromme. *Ons benarde ik; een nieuwe en positieve benadering van de problemen die iedereen kent;* uit het Amerikaans vert. Amsterdam, Wetenschappelijke Uitgeverij, 1968, 229 blz.

In een directe suggestieve vorm schetst schrijver, klinisch psycholoog en therapeut, ons de moeilijkheden die zich in het gevoelsleven van praktisch ieder van ons voordoen, alsmede de dieperliggende oorzaken van deze vaak depressieve gevoelens.

Achtereenvolgens behandelt hij o.m. het vooral in deze tijd zo aansprekende probleem van de vervreemding en eenzaamheid, de angst en vrees, de depressie en emotionele rijpheid om te eindigen met de neurotische instorting. Ofschoon schr. met nadruk stelt dat de behandeling van deze stoornissen door de vakman moet geschieden, geeft hij toch het gehele boek door waardevolle raad en aanwijzingen die de geïnteresseerde leek enig inzicht in zijn situatie kunnen verschaffen en hem tot steun kunnen zijn.

De laatste hoofdstukken leggen de nadruk op de betekenis van psychoanalyse en psychotherapie.

Een zeer lezenswaardig boek, waartoe ook de goede vertaling bijdraagt.

C. A. v. d. Berg-v. d. Geer

Aniela Jaffé, *Jung over parapsychologie en alchemie — Jungs laatste jaren.* Vertaling G. A. M. Zorab, Lemniscaat, Rotterdam, 1969, 125 blz.

In dit boek werpt Jungs leerling en assistente lichtflitsen op Jungs laatste levensjaren. Tevens spreekt zij over een aantal omstreden onderwerpen, waarmede Jung zich heeft beziggehouden: parapsychologie, spiritisme, synchronistische verschijnselen en alchemie. Niet met de bedoeling diep in te gaan op deze onderwerpen, maar veeleer om te tekenen hoe Jung in de loop der jaren tot deze onderzoekingen gekomen is. De exacte wetenschap weet er geen raad mee; Jung zelf kwam ook niet steeds tot bevredigende conclusies; het hele gebied is nog steeds in nevelen gehuld. Beknopt, maar duidelijk wordt aangegeven op welke wijze Jung een en ander in verband bracht met zijn psychologische onderzoekingen. Tot slot geeft het hoofdstuk: „Uit J. G. Jungs laatste levensjaren" ons een kijk op persoonlijke trekken van Jung, die de lezer die Jung alleen kent uit zijn werken, nader tot hem brengt. Ik hoop, dat velen dit boek zullen lezen.

H. Gr.

Fortmann, Prof. Dr. Han M. M. *Als ziende de onzienlijke.* 3b. Geloof en geestelijke gezondheid. Hilversum, Paul Brand 1968, incl. literatuuropgave en register, 352 blz. Paperback *f* 18,90.

Het vierde deel van „een cultuurpsychologische studie over de reli-

gieuze waarneming en de zgn. religieuze projectie". Een werk van in totaal dertienhonderd bladzijden, dat zeker niet alleen door de omvang, maar ook door de deugdelijkheid en de aard van de inhoud — merkwaardig symptoom van de recente ontwikkeling der denkbeelden binnen de katholieke kerk — respect afdwingt. In dit deel volgt op een uitvoerig overzicht van wat moderne psychologen over deze materie te boek stelden, een kritiek op de grondbegrippen. Des schrijvers denkbeelden over „geloof en ervaring" sluiten boek I af met een poging de vraag: Wat is geestelijke gezondheid? te beantwoorden, en met opmerkingen betreffende de gangbare theorieën over dit thema, een kritische beschouwing van de onderzoeksproblemen en een confrontatie van de begrippen heil, heiligheid en geestelijke gezondheid. In het tweede boek „Gevaren en mogelijkheden" is het centrale probleem of en zo ja in hoeverre de godsdienst — de auteur gebruikt consequent het woord religie — de geestelijke gezondheid bevordert, eventueel belemmert. Essentieel is voor zijn kritische beschouwingen, dat hij bij het onderscheid tussen introverte godsdienstvormen (hindoeïsme en boeddhisme) en extraverte (waarbinnen de tegenstelling tussen vader- en moederreligies) — de auteur houdt zich vooral bezig met het christelijke geloof en de crisis, waarin dit verkeert — de neiging toont meer accentverschillen dan principiële tegenstellingen in deze verscheidenheid te zien.

Uiteraard bestrijdt hij de opvatting, welke in de godsdienst niets anders ziet dan een regressieverschijnsel en infantiele gedragingen van eenvoudige zielen, toch zonder te ontkennen, dat die kentekenen overal te vinden zijn. Dit voert hem tot het ideaal (ik vind in dit verband geen beter woord dan dit) van het volwassen geloof, waarin het geloof in de zin van vertrouwen de nadruk krijgt en het geloven in die van voorwaar-houden op de achtergrond treedt. Het dogma verbleekt, het zoeken en vinden van troost en van veiligheid wordt een gevaar, geen nieuwe mogelijkheid. Een scherp omlijnen van het begrip volwassen geloof blijft een moeilijkheid, waarvoor m.i. de auteur geen bevredigende oplossing vindt.

Voor hen, wie de woorden „religieuze ervaring" iets zeggen en die door het verschijnsel „godsdienst" geboeid worden, is dit een werk, dat hun aandacht verdient. Het zet hen aan het denken, prikkelt ook wel tot tegenspraak en is juist daardoor van belang.

Pr.

1. Kwant, Prof. Dr. R. C. *De wijsbegeerte van Merleau-Ponty,* Utrecht 1968, Uitg. Het Spectrum. Aulaboek 369. 357 blz. *f* 5.

2. Kwant, Prof. Dr. R. C. *Mens en expressie* in het licht van de wijsbegeerte van Merleau-Ponty, Utrecht 1968, Uitg. Het Spectrum. Aulaboek 377. 184 blz. *f* 3.

3. Bakker, Prof. Dr. R. *Kerngedachten van Merleau-Ponty,* Roermond 1969, Uitg. J. J. Romen en Zonen. Paperback. 242 blz. *f* 17,50.

Een filosoof, die de oude wijsgerige vragen opnieuw stelt, op een geheel eigen wijze tot hun oorsprong teruggaat en er een nieuw licht op

werpt in zijn overdenkingen, eist gewoonlijk veel van hen, die zijn gedachtengang trachten te volgen.

Hij ontwerpt een eigen terminologie, passend bij het essentiële van wat hij te zeggen heeft en zijn zinsbouw levert dikwijls moeilijkheden op voor ieder, die aan een andere wijze van filosoferen gewoon is. Zijn werk vraagt om het blootleggen van de grote lijnen, om nadere uitleg en verwerking. Zo ontstaan, nadat hij ontdekt is, een snel toenemend aantal boeken naar aanleiding van, ook over, zijn filosofie. Voorbeelden? Kant, Husserl en in deze tijd Merleau-Ponty. Geen wonder, dat binnen enkele jaren alleen in onze taal het (meer dan?) nodige over laatstgenoemde geschreven is.

1. Een herdruk. In 1962 verscheen „De fenomenologie van Merleau-Ponty". Kwant's voortreffelijk overzicht en zijn uitleg zijn in M. e. K. 1963 blz. 92-93 besproken. De tweede druk is veranderd naar aanleiding van het postuum verschenen „Le visible et l'Invisible", dat in meer dan een opzicht afwijkt van Merleau-Ponty's voorafgaand werk.

„In zeker opzicht is dit dus een nieuw boek", waarin de lezer wel gedeelten aantreft, die uit de eerste druk zijn overgenomen, maar ook ingrijpende veranderingen en toevoegingen zal ontdekken. Wie belang stelt in deze ontwikkeling kan ik het doorwerken van dit boek warm aanbevelen.

Pr.

2. De auteur, die van mening is, dat „de expressie een van de meest fundamentele verschijnselen in het menselijk leven" is („er is geen echt menselijke activiteit die niet op een of andere wijze expressie is") heeft van dit thema een aparte studie gemaakt. Aan de voornaamste vormen, de verbale en de religieuze expressie, zijn afzonderlijke hoofdstukken gewijd. De lezer, die al enige niet geheel geslaagde pogingen gedaan heeft zich in de wijze van denken, Merleau-Ponty eigen, te verplaatsen, wordt door de eerste hoofdstukken goed op weg geholpen. Dat alleen lijkt mij, althans voor deze categorie, al een aanbeveling. De beschouwingen over religieuze expressie zijn voor de niet-katholiek belangwekkend.

Pr.

3. Over de waarde van de bedoeling van de serie Kerngedachten: door een citatencollectie, meest langere, uit het oeuvre van daartoe uitgekozen denkers samen te stellen, die van een biografische en systematische inleiding te voorzien en hun werk in bredere kring bekendheid te geven, kan men verschillend oordelen. Zulk een bloemlezing kan, verstandig gebruikt, van nut zijn. Zij zal echter in bepaalde (laat ons hopen uitzonderings-)gevallen ook schijnkennis in de hand kunnen werken.

Dat de keus ook op Merleau-Ponty gevallen is, hoewel zijn werk zich nauwelijks tot popularisatie leent, ligt voor de hand. De inleiding heeft een goede kant. Wie daarmee begint weet dus al gauw wat er van hem gevergd wordt. Onder het in het voorafgaande besloten voorbehoud aanbevolen!